

ગ્રીન હાઉસમાં ટામેટાની આધુનિક ખેતી પધ્ધતિ

અનુક્રમણિકા

૧. ગ્રીન હાઉસ એટલે શું.....	૨
૨. ટામેટાની ખેતી ની વ્યવસ્થા.....	૩
૩. જાતોની પસંદગી.....	૪
૪. આબોહવા.....	૫
૫. જમીનની તૈયારી.....	૬
૬. ટામેટાનું ધરું ઉછેર.....	૭
૭. ફેરરોપણી.....	૮
૮. ટપક પદ્ધતી ના ફાયદાઓ.....	૯
૯. ખાતરનું વ્યવસ્થાપન.....	૯
૧૦. પાક સંરક્ષણ.....	૧૦
૧૧. ઉત્પાદન અને પેકિંગ.....	૧૧
૧૨. પાક ઉત્પાદન અને ખર્ચ ની ગણતરી.....	૧૧

૧. ગ્રીન હાઉસ શું છે

ચોક્કસ પ્રકારનું માળખું કે જેને પારદર્શક અથવા અર્ધપારદર્શક ઢાંકણથી ઢાંકી અંદરનું વાતાવરણ નિયમન કરી કમોસમમાં શાકભાજી, ફૂલો તથા ઘરૂ તૈયાર કરવાના વૈજ્ઞાનિક અભિગમને ગ્રીન હાઉસ કહેવામાં આવે છે.

ભારત જેવા ઉષ્ણકટિબંધના દેશમાં મોટેભાગે પાક ઉત્પાદન માટે સમગ્ર વર્ષ દરમ્યાન સાનુકૂળ વાતાવરણ રહેતું નથી. પ્રતિકૂળ હવામાન જેમ કે વધારે ઠંડી, વધારે ગરમી, તીવ્ર પ્રકાશ, અતિ વરસાદ કે પાણીની ખેંચ, હિમવર્ષા, ભારે પવન તેમજ રોગ-જીવાતનો ભયંકત ઉપદ્રવ જેવા પરિબળોને નિયંત્રિત કરવા ગ્રન હાઉસ આર્શિવાદરૂપ છે. આ ગ્રીન હાઉસમાં કાર્બનડાયોક્સાઈડ, ઓક્સિજન તથા ઈથિલન ગેસ વિગેરેનું પાકને જરૂરિયાત પ્રમાણે નિયમન કરાય છે. આ પદ્ધતિ શરૂઆતમાં ખર્ચાળ છે એટલે ફક્ત મોંઘા પાકો જે ખુલ્લા વાતાવરણમાં ન ઉગાડી શકે તેવા તથા પરદેશમાં નિકાસ કરવા જરૂરી ચોક્કસ પ્રમાણો જાળવવા ઉગાડવામાં આવે છે અથવા પેદાશને પ્રક્રિયામાં ફેરવી કિંમત સંવર્ધન કરવામાં આવે છે.

ગ્રીન હાઉસના ફાયદા :

- (૧) કોઈપણ પ્રકારના છોડ કોઈ પણ સ્થળે ઉગાડી શકાય છે.
- (૨) વર્ષ દરમ્યાન ગમે ત્યારે છોડ ઉછેરી શકાય છે. (ઓફ સીઝન)
- (૩) તંદુરસ્ત સારી ગુણવત્તાળા, નિકાસ કરવા લાયક છોડ પેદા કરી શકાય છે.
- (૪) રોગ-જીવાત સામે રક્ષણ આપવું સહેલું બને છે.
- (૫) છોડ ઉછેર સરળ બને છે. નર્સરી સરળતાથી થઈ શકે છે. (ઈન્ડોર પ્લાન્ટસ)
- (૬) ગ્રીન હાઉસ શરૂઆતમાં ખર્ચાળ છે પરંતુ લાંબાગાળે સારો ફાયદો આપે છે.
- (૭) ઓછી જમીનમાં વિશેષ આવક મેળવી શકાય છે.
- (૮) બિન પરંપરાગત (ઈંગ્લીશ) શાકભાજી ઉગાડી શકાય.
- (૯) મકાનના ટેરેસ ઉપર ગ્રીન હાઉસ તૈયાર કરી ક્રિયન ગાર્ડનિંગ કરી દૈનિક શાકભાજીની જરૂરિયાત મેળવી.
- (૧૦) ગ્રીન હાઉસના પાકોની ઉત્પાદન ટકાઉ શક્તિ સારી હોય છે.
- (૧૧) રોજગારીની તકો વધારી શકાય છે.
- (૧૨) વર્ધનની સામાન્ય રીતો તથા ટિશ્યુ કલ્ચરથી નવા છોડ ઉછેરી શકાય છે તથા તૈયાર થયેલ છોડને હાર્ડનિંગ કરી શકાય છે.

શાકભાજીની ખેતીમાં આપણો દેશ અને ગુજરાત રાજ્ય આગવું સ્થાન ધરાવે છે અન્ય પાકોની સરખામણીમાં શાકભાજી પાકોની ખેતીમાં પાંચથી દસ ગણુ વધુ ઉત્પાદન મેળવી શકાય છે.

- ✓ ગ્રીન હાઉસમાં ઓપન ફીલ્ડ કરતા ૨ થી ૫ ગણુ વધુ ઉત્પાદન મળે છે.
- ✓ પોષક તત્વોની સાથે સાથે શાકભાજીમાં વિપુલ પ્રમાણમાં ક્ષાર તેમજ પ્રજીવકો હોય છે.

૨. ટામેટાની ખેતી ની વ્યવસ્થા

ગુજરાતમાં ટામેટાનો પાક આશરે ૨૫-૩૦ હજાર હેક્ટરમાં લેવામાં આવે છે જે રાજ્યના વતા ઓછા અંશે બધાજ જીલ્લામાં પ્રસારાયેલ છે. ગુજરાતની ટામેટાની ઉત્પાદકતા આશરે ૧૮ ટન હે છે. ટામેટાનો ઉપયોગ શાક બનાવવા ઉપરાંત કચુંબર, સૂપ, રસ, સોસ, અથાણા અને કેચપ જેવી બનાવટો બનાવવામાં થાય છે. ટામેટામાં વિટામીન-એ, સી વગેરે બહોળા પ્રમાણમાં રહેલ છે. પરિરક્ષિત] થતા શાકભાજીઓમાં ટામેટા મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

૩. જાતો

ટામેટાની પૂસાઝબી, પૂસા અર્લિ ડવાઈ, મરૂથામ, પૂસા-૧૨૦, અવિનાસ-૨, રૂપાલી, એસ-૪૯ વગેરે જાતો સારી માલુમ પડેલ છે.

૪. હવામાન

ટામેટાના પાકને ગરમ અને ભેજવાળું હવામાન માફક આવે છે. સરેરાશ ૨૧°C. જેટલા ઉષ્ણતામાને પાક સારો થાય છે. વધુ વરસાદવાળા વિસ્તારોમાં ટામેટાનો ચોમાસુ પાક સફળતા પૂર્વક લઈ શકાતો નથી.

૫. જમીન

ટામેટાના વાવેતર માટે ફળદ્રુપ જમીન પસંદ કરવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે સારા નિતારવાળી ગોરાડું, મધ્યમ કાળી કે કાપવાળી જમીનમાં પાક સારો થાય છે.

૬. ધરૂં ઉછેરબીજ

સામાન્ય રીતે ટામેટીનો પાક ચોમાસું, શિયાળો અને ઉનાળો એમ ત્રણે ઋતુમાં ઉગાડવામાં આવે છે. ટામેટીનું વાવેતર પ્રથમ ધરૂં ઉછેરી ફેરોપણીથી કરવામાં આવે છે, જે માટે ફેરોપણીના સમયથી એક માસ પહેલા ધરૂંવાડિયું તૈયાર કરવામાં આવે છે. ધરૂંવાડીયા માટે સારા નિતારવાળી, ફળદ્રુપ, ભરભરી, જમીન પસંદ કરવી. ધરૂંવાડિયામા ૩થી ૪ મીટર લાંબા, ૧.૨ મીટર પહોળા અને ૧૫ સે.મી ઊંચાઈના ગાદી ક્યારા બનાવવા, ગાદી ક્યારા ઉપર ૧૦ સે.મી ના અંતરે છીછરા ચાસ કરી અને સાચમા આછું બીજ વાવી જીણી માટીથી ઢાંકવું. બીજને ધરૂંવાડીયામાં વાવતા પહેલા કાર્બેન્ડેઝીમ દવાનો પટ આપવો. (૩ ગ્રામ /કિલો બીજ). પ્રથમ પાણી જારાથી આપવું. પાણી આપ્યા બાદ ક્યારાને નાળીયેરી કે ખજૂરીના પાન અથવા ડાંગરના પરાળથી ઢાંકવા. બીજ ઉગવાની શરૂઆત થાય ત્યા સુધી આ રીતે ક્યારાને ઢાંકેલા રાખવા. ધરૂંવાડિયામા નિયમિત પાણી આપતા રહેવું. ગાદી ક્યારા બનાવવાથી ધરૂંવાડિયામા પાણીનું નિયમન સારી રીતે કરી શકાય છે. ૩૦ થી ૪૫ દિવસનું ધરૂં ફેરોપણી માટે ઉપયોગમા લઈ શકાય છે.વધુમાં ચોમાસા દરમિયાન વધુ વરસાદ વાળા વિસ્તારમાં સાદા ગ્રીન હાઉસ નો ઉપયોગ ધરૂંઉછેર કરવા માટે હિતાવહ છે, જેમાં ધરૂં ૨૫ થી ૩૦ દિવસમાં તૈયાર થઈ જાય છે.

૭. માધ્યમ નિર્જીવીકરણ

જર્બેરાના છોડ રોપતા પહેલા જમીન અથવા માધ્યમને જીવાણુ મુક્ત કરવું ખૂબ જરૂરી છે મુખ્યત્વે ફ્યુઝેરીયમ, ફાઈટોપ્થોરા અને પીથીયમ નામની ફૂગોથી જમીન અથવા માધ્યમ મુક્ત હોવું જોઈએ . આ પદ્ધતિ મા પિયત પાણી મા હાઈડ્રોજન પેરોક્સાઈડ+સીલ્વર ૩૫ મિ.લી (૩.૫%) નું દ્રાવણ બનાવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમા જમીન ઉપર કોઈપણ પ્રકારનું આવરણ ઢાંકવાની જરૂર રહેતી નથી

જમીન ને ૪ થી ૫ કલાક સુધી આમનેમ જ રાખવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ તમે પાક નું વાવેતર કરી ચકો છો. અને તમારી જમીન ને કૃમિ અને વિષાણું મુક્ત કરી શકો છો.

૮. ફેરરોપણી

ફેર રોપણીનું અંતર કેટલું રાખવું તેનો આધાર જમીનની ફળદ્રુપતા, પસંદ કરેલ જાતની ખાસિયત અને વાવેતર ની મોસમ ઉપર રહેલો છે. ફેલાતી જાતો તથા ફળદ્રુપ જમીન અને સાનુકુળ હવામાનમાં વધારે અંતર રાખવું. જ્યારે ટપક પિયત પદ્ધતિ અપનાવતા ખેડૂતોને જોડિયા હાર (૫૦ સે.મી ૫૦ સે.મી ૧૫૦ સે.મી) મા વાવેતર કરવું ટામેટાના પાકનું જોડિયા હારમાં વાવેતર કરી ટપક પિયત પદ્ધતિ સાથે આવરણનો ઉપયોગ કરવાથી પાણીનો કાર્યશ્રમ ઉપયોગ સાથે વધુ ઉત્પાદન પણ મેળવી શકાય છે.

૯. ટપક પિયત પદ્ધતિના ફાયદાઓ

૧. પાણી, ખાતર, મજૂરી, અને વીજળીનો બચાવ
૨. પાણીમા સંપૂર્ણ દ્રાવ્ય ખાતરો આ પદ્ધતિ દ્વારા આપવાથી ૨૦-૪૦ ટકા ખાતરની બચત થાય.
૩. પાક વહેલો પાકે
૪. નબળી ગુણવત્તાવાળું પાણી વાપરી શકાય
૫. પાક ઉત્પાદનમાં વધારો
૬. ખેતપેદાશની ગુણવત્તા સુધરે

ટપક પિયત પદ્ધતિની વિગત:

લેટરલ અંતર: ૨ મી

ટપકીયાની સંખ્યા: ચાર છોડ માટે ૧

ટપકણીયા વચ્ચેનું અંતર: ૧.૨ મીટર

ટપકણીયાની ક્ષમતા: ૮.૦ લિટર / કલાક

પિયત સમયપત્રક:

ટામેટીના પાકમાં પિયતનો આધાર જમીનનો પ્રકાર, ઋતુ અને પાકની અવસ્થા ઉપર રહે છે. ઉભા પાકમાં પાણીની ખેચ ઉભી થાય તો ફૂલ અને નાના ફળો ખરી જાય છે. એજ રીતે વધારે પડતું પાણી આપવાથી પણ પાક ઉપર માંઠી અસર થાય છે. જેથી નિયમિત પણે પ્રમાણસર પિયત આપવું જોઈએ. ટપક પિયત પદ્ધતિ દ્વારા એકાંતરે શિયાળામાં ૪૫ થી ૬૦ મિનીટ અને ઉનાળામાં ૮૦ થી ૧૨૦ મિનીટ સીસ્ટમ ચલાવવી જોઈએ.

૧૦. ખાતર આપવાની રીત અને સમય

ફેરોપણી માટે જમીન તૈયાર કરતી વખતે એકર દીઠ ૨-૩ ટન સાડુ કોફવાયેલું છાણીયું ખાતર જમીનમાં નાખી બરાબર ભેળવીને આપવું. છોડની સતત વૃદ્ધિ જળવાય રહે તેમાટે ગ્રીન હાઉસમા ટામેટાના પાકને ટપક સિંસાઈ પદ્ધતિ થી પિયત અને ખાતર આપવામાં આવે છે.

પુર્તી ખાતર એકર દીઠ નીચે પ્રમાણે આપવા:

રિચ ફિલ્ડ ખાતરનો પ્રકાર	ખાતરનું પ્રમાણ કિલો /એકર	ખાતર આપવાનું પ્રમાણ(કિલો)એકર /અઠવાડીયું	ખાતર આપવાનો સમય
૨૦:૧૦:૧૦+યુરીયા	૨૫+૫૦	૮+૧૬	રોપરીના ૫ દિવસથી ૨૦ દિવસ સુધી(૩ અઠવાડિયા)

૧૩:૪૦:૧૩+ચુરીયા	૨૫+૩૮	૮+૧૨	૨૬ થી ૪૦ દિવસ સુધી (૩ અઠવાડિયા)
૧૨:૬૧:૦૦	૪૧	૧૩	૪૭ થી ૬૧ દિવસ
૧૩:૪૦:૧૩	૨૦	૧૦	૬૭ થી ૭૫ દિવસ
૧૩:૪૦:૧૩	૭૫	૨૫	૮૧ થી ૯૬ દિવસ
૧૩:૦૦:૪૫	૪૦	૧૩	૧૦૩ થી ૧૧૭ દિવસ
૦૦:૦૦:૫૦	૬૦	૨૦	૧૨૪ થી ૧૩૮ દિવસ
૦૬:૧૨:૩૬	૫૦	૨૦	પ્રથમ વિણી બાદ તુરંત જ

૧૧. પાક સંરક્ષણ:

જીવાતો

૧) પાન કોરીયું: લીફ માઈનર

ઓળખ: આ પાકમા નુકશાન કરતી પાનકથીરી ભીંડા અને રીંગણની પાનકથીરી કરતા જુદા પ્રકારની અને ચળકતા પીળાશ પડતા રંગની હોઈ છે.

નુકશાન : પાનની નીચેની બાજુએ રહી પાનમાંથી રસ ચુસીને નુકશાન કરે છે જેના પરિણામે પાન કોકડા .યને ઉંઘી હોડી આકારના થય જાય છે આ જીવાત .નો ઉપદ્રવ વધારે પડતો હોઈ તો ઉપદ્રવિત પાન ભૂખરા થઈ ખરી પડે છે અને છોડની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે.

નિયંત્રણ: ઘરૂવાડીયામાં કાર્બોફ્યુરાન ૩૭ દાણાદાર દવા હેક્ટરે ૩૦ કિ.પ્રમાણે આપવી .ગ્રા. લીંબોળીની મીંજમાંથી બનાવેલ પનો % લિટર ૧૦.લિ.મિ ૪૦અર્ક અથવા લીમડા આધારિત તૈયાર દવા પાણીમાં ભેળવી છંટકાવ કરવો. ટામેટીના પાકમાં અને ફરતે પીળા ફૂલવાળા હજારીગોટા પિંજર પાક તરીકે વાવણી કરવી. મિથાઈલ .લિ.મિ ૧૦૯સી ૨પડેમેટોન -ઓ- અથવા ડાયમિથોએટ ૩૦ ઇસી ૧૦ મિ.લિટર પાણીમાં ભેળવી છંટકાવ કરવો ૧૦દવા .લિ.

૩) સફેદ માખી

ઓળખ : પુખ્ત કીટક કદમાં એકાદ મિલીમીટર જેટલા લાંબા અને કાળી પાંખો વાળા હોઈ છે.સફેદ રંગના ચપટા બચ્ચા પાનનાં નીચેના ભાગમાં રહીને રસ ચુસીને નુકશાન કરે છે .

નુકશાન :

નુકશાન કરે છેજેના પરિણામે પાન કોકડા .યને ઉંધી હોડી આકારના થય જાય છેઆ જીવાત .નો ઉપદ્રવ વધારે પડતો હોઈ તો ઉપદ્રવિત પાન ભૂખરા થઈ ખરી પડે છે અને છોડની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે. સફેદ રંગના ચપટા બચ્ચા પાનનાં નીચેના ભાગમાં રહીને રસ ચુસીને નુકશાન કરે છેપાન ઝાંખા .પરિણામે પાન પર સફેદ નાના ટપકા કે ધાબા જોવા મળે છે . આ જીવાતના શરી .અને બરડ થઈ જાય છેરમાંથી મધ જેવા ગળ્યા પદાર્થનું જરણ થતું હોવાથી તેની ઉપર કાળી ફૂગનો વિકાસ થતા પાન અને થડ કાળા પડી જાય છે જેથી છોડની પ્રકાશસંશ્લેષણ ક્રિયા અવરોધાય જાય છેઉત્પાદન અને ફૂલોની ગુણવત્તા પર ,જેના પરિણામ સ્વરૂપે છોડની વૃદ્ધિ .માંઠ અસર પડે છે

રોગો:

૧) કોકડવા : લીફ કલ્ડ

ઓળખ: આ એક વાયરસ થી ફેલાતો રોગ છે. જે મુખ્યત્વે સફેદ માખી દ્વારા આ રોગનો ફેલાવો થાય છે.

નુકશાન: પાન નાના આછા લીલા રંગના થઈ કોકડાઈ જાય છે. થડની આંતર ગાંઠો વચ્ચેનું અંતર ઘટતા છોડ વામણો રહે છેરોગીસ્ટ છોડ ના પાન પીળા પડી જાય છે

નિયંત્રણ: રોગની શરૂઆત થતા રોગીસ્ટ છોડ જોવા મળે એટલે તુરંતજ ઉપાડી નાશ કરવો. રોગનો ફેલાવો કરતા કીટાણુના નાશ માટે શોષક પ્રકારની જંતુનાશક દવાનો છંટકાવ કરવો જેવી કે એસીફેટ ૭૫ એસ ૨૦ઈસી૪૦ગ્રામ અથવા ટ્રાયઝોફોસ ૧૦ .પી. .મિલિ અથવા ડાયફેન્થ્યુરોન ૫૦ ગ્રામ ૧૦ .પા.વે % દવાને૧૦લિટરપાણીમાંમિશ્રિત કરી છાંટવી.

૨. આગોતરો સૂકારો:

ઓળખ: આ રોગ વાયરસ થી ફેલાતો રોગ છે. આ રોગ મુખ્યત્વે શ્રીપ્સથી ફેલાય છે.

નુકશાન: આ રોગ છોડના જીવન કાળ દરમિયાન કોઈપણ તબક્કામા આ રોગ જોવા મળે છે. આ રોગની શરૂઆત નીચેના પાનથી થાય છે અને પાન સુકાય જાય છે, પાન પીળા પડીને ખરી

પડે છે, થડ, ડાળિયો અને મૂળ પણ ધીમે ધીમે સુકાય જાય છે.

નિયંત્રણ : મેન્કોઝેબ અથવા ક્લોરોથેલોનીલ ૨૭ ગ્રામ ૧૦ લિટર પાણીમાં ભેળવીને ૧૦ દિવસના અંતરે છંટકાવ કરવો.

૧૨. ઉત્પાદન : આધુનિક ખેતી પદ્ધતિ અપનાવવાથી એક છોડ દીઠ ૧૨-૧૩ કિ.ગ્રા ટામેટા નું ઉત્પાદન લઈ શકાય છે. ટામેટાનું અંદાજીત એક એકર મા ઉત્પાદન એક વર્ષ દિઠ ૧૫૦ ટન મળે છે.

૧૬. પેકિંગ :

સામાન્યતઃ શાકભાજીના પાકને પેકિંગ માટે ખાસ કાળજી લેવાતી નથી. શાકભાજી ખેડૂતથી ગ્રાહક સુધી પહોંચે ત્યાં સુધીમાં ૨૦ થી ૫૦ ટકા સુધી બગડી જાય છે. શાકભાજીમાં ૭૦ થી ૮૦ ટકા પાણી હોવાથી સામાન્ય વાતાવરણ મા જડપથી સુકાઈ જીમળાય જાય છે. જેથી પોચા પડીને બગડી જાય છે. પેકિંગ કરતા પહેલા શાકભાજી ફળને ઠંડા પાણીની માવજત અથવા વેક્સીન માવજત આપવાથી ફળની સપાટીમાં ચમક રહે છે. ત્યારબાદ તેને ચોક્કસ પ્રકારના પેકિંગ મટીરીયલ જેવાકિ લાકડાના બોક્ષ, પ્લાસ્ટિક બોક્ષ, અથવા કાર્ડબોક્ષમાં પેક કરવામાં આવે છે.

ખેતી ખર્ચ અને પાક માંથી મળતી નીપજની ગણતરી:

ટામેટાના છોડની જીવન સાઈકલ	૯ મહિના સુધી
ટામેટા ના છોડની એક વર્ષ મા લેવાતી લાઈફ સાઈકલ	૧.૨ વાર એક વર્ષ દરમિયાન લેવામાં આવે છે.
ટામેટાના છોડનું ઉત્પાદન	રોપણી પછી ૨.૫ મહિનામા કેપ્સીકમ ઉતારવાના શરૂ થાય છે.
એક એકર મા જરૂરી છોડ	૧૦૦૦૦ થી ૧૧૦૦૦
એક છોડમાં મળતું ઉત્પાદન	૧૨ થી ૧૩ કિગ્રા
એક વર્ષમા એક એકરમાં મળતું ઉત્પાદન	૧૫૦ ટન / એક સાઈકલ
માર્કેટમા મળતો ભાવ	૧૨ થી ૨૦ રૂપિયા / એક કિલોના
ટોટલ મળતા રૂપિયા	૧૮,૦૦૦૦૦
ટામેટાની ખેતી દરમિયાન લાગતો ખેતી ખર્ચ	
બિયારણ	૬૦૦૦૦ થી ૭૦૦૦૦
ખાતર અને બિયારણ	૧૦૦૦૦૦
મજૂર ખર્ચ	૧૬૨૦૦૦
પેકિંગ અને ટ્રાન્સપોર્ટ	૧૬૦૦૦૦
અન્ય ખર્ચ	૩૬૦૦૦
ખેત વિમો	૨૮૦૦૦
ટોટલ	૫૪૬૦૦૦
ખેતી ખર્ચ અને ઉત્પાદન બાદ કરતા મળતો ચોખ્ખો નફો	૧૦૦૦૦૦ થી ૧૨,૫૪૦૦૦

નોંધ: અહીં દર્શાવામાં આવેલ તમામ માહિતી ખેડૂતની જાણ પુરતી આપવામાં આવેલી છે. આ માહિતીમાં જણાવેલ તમામ બિયારણ, ખાતર, જંતુનાશક દવાઓ, ફૂગનાશક દવાઓનો ઉપયોગ કરતા પહેલા તેના વિશે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવીને ઉપયોગ કરવો જો પાક મા કોઈ પણ પ્રકારના અણસમજ સાથેના ઉપયોગની આડઅસર જોવા મળે તો કંપની આમાં કોઈ જવાબદાર રહેશે નહિ જેની ખાસ નોંધ લેવી.